

Hangai Attila

Milyen volt a „testtel működő elme”?

Laki János, szerk. 2022. *A megtestesült elme a filozófia történetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 248 oldal, 4000 Ft.

Bár a megtestesült elme (*embodied mind*)¹ elképzelését az 1990-es évek óta dolgozták ki a komputáción alapuló kognitív tudomány alternatívájaként, mint a legtöbb újszerű gondolatnak, ennek is megvannak az előzményei korábbi gondolkodók munkásságában. A Laki János által szerkesztett kötet második fele a közvetlen előzmények, míg első fele távolabbi párhuzamok bemutatására vállalkozik. A széles történeti spektrum különféle elemzési megközelítésekkel társul, a szerzők különböző módokon kapcsolódnak a központi témához, többé vagy kevésbé reflektálnak a megtestesültség fogalmára. Mielőtt tehát az egyes tanulmányok tartalmát áttekintenénk, kezdjük is ezzel: miről szól a kötet?

Laki hangsúlyozza a bevezetőben (9–15), hogy az *embodied mind* fogalma a kognitív *működések* testtől való függőségéről szól, nem az elme és test mivoltáról vagy kölcsönhatásáról (a test-elme vagy test-lélek metafizikai problémáról). Bár elsősorban a kogníció *saját testtől* való függőségéről van szó, néhányan a környezet egyes – kognitív tevékenységek műveléséhez releváns – elemeire is kiterjesztik (például egy notesz mint kiterjesztett emlékezet). Eszerint a kognitív működések az agy, a saját test és a környezet dinamikus kölcsönhatásából származnak. A test (és a környezet) nemcsak oksági, hanem *konstitutív* szerepet tölt be, amennyiben például az adott test jellege (vagy az élőlény környezete) meghatározza az organizmus kognitív képességeit, például azt, hogy milyen fogalmak kialakítása lehetséges a számára. Az elképzelés fontos eleme, hogy az érzékelési (és egyéb kognitív) funkciók mellett kiemeli a cselekvéseket, illetve a test *motoros* funkcióit mint a kognitív működések lényegi összetevőit (egy szélsőséges példa szerint a „nyitás-zárás” fogalmaihoz hozzátartozik az a mozgás, illetve mozgáskezdemény, ami a nyitás-zárás tevékenységét jelenti).²

A kötet ötödik fejezetére ugorva az *embodied mind* elméletek további megkülönböztetését adja Schmal Dániel (105–108). Eszerint a testhez való viszonyt értelmezhetjük testesültségen (*embodied*) kívül beágyazottságként (*embedded*), enaktivitásként (*enactive*), és kiterjesztettsé-

DOI: 10.54310/Elpis.2022.1.14

1 A kötet szerzői általában így fordítják a terminust, de olyan bizarr javaslatok is előfordulnak, hogy „testes elme” (Golden Dániel egyik fordítása, 139–140). Talán a „testhez kapcsolt elme” vagy „testtel élő elme” (Golden további megoldásai, 163–164, illetve 153), valamint a „testben működő elme” pontosabb és kevésbé félreérthető fordítások lennének.

2 Shapiro – Spaulding 2021, 3.2.

ként (*extended*). Mivel ezen elméletek nem feltétlenül tekintik a befolyásoló testi-környezeti folyamatokat a kogníció számára konstitutívknak,³ Descartes elméletével összhangba hozhatók (az externalista *extended mind* kivételével).⁴ A testesültség kritériumaként tehát a konstitúció helyett Schmal három elvet ajánl: i) a *kalibrációs tézist*, vagyis hogy „a mentális folyamatok meghatározott testi adottságokhoz vannak kalibrálva” (107); ii) a *munkamegosztás elvét*, vagyis hogy a hatékonyság végett a test és környezet számára az elme „kiszervez” bizonyos feladatokat; iii) a *deskriptív ökonomia elvét*, ami szerint az elme és a test dinamikus egymásra hatásából jönnek létre a kognitív működések – mintegy „leképezve” a testi képességeket, gazdaságtalan lenne az elme leírása a testi adottságok figyelembe vétele nélkül.

Schmal, saját szempontjait figyelembe véve amellet érvel, hogy Descartes nézetei között megtalálhatjuk az *embodied mind* elképzelését (109–115). Maga is elismeri, hogy a Descartes-nál található példák, legalábbis némelyik, könnyen konstruálhatók *embodiment* nélkül is (például az esés közben a kéz fejet védő reflexszerű mozdulatát testi folyamatként értelmezve, nem pedig munkamegosztásként a ii)-es kritérium szerint – 111). Találhatók azonban Descartes-nál olyan megfogalmazások is, melyek szerint az elme működése tükrözi a hozzá tartozó test szerkezetét, vagyis fennáll (i) a kalibráció, (ii) a munkamegosztás, és (iii) a deskriptív ökonomia (113–114). Jó példa erre a lantjátékos esete vagy a lélek szenvedélyeinek az a szerepe, hogy az elmét összekötik a világgal és annak boldogulását előmozdítják. Ezek nem kétségbevonhatatlan jelei az *embodiment* tézisének. Mondhatjuk például, hogy a lantos ujjainak emlékezése egy metafora, valójában az elme emlékezik, de a leírt helyzetben az elme a „háttérben működik”, tevékenysége nem válik tudatossá (ami persze szemben áll Descartes-nak azzal az állításával, miszerint az elme a tudatosság központja).

Schmal fő tézise, hogy Descartes nélkül nem is merülhet fel az *embodied mind* elmélete (116–120). Ehhez ugyanis az szükséges, hogy az élőlény testét a fizikai világban található testekkel azonos típusúnak tekintsük, vagyis „azzal a tanítással kellett szakítani, amely szerint a testet a lélek teszi elevenné [...]: növekedni, szaporodni, mozogni képes testté”. (116) Ha a testet lélektől megfosztottnak (és viselkedését mechanikai törvények által meghatározottnak) tekintjük, akkor értelmesen felvethető a kérdés, hogy megérthetjük-e az elme működéseit a hozzá tartozó test nélkül (ahogy a klasszikus kognitív tudomány véli), vagy sem (ahogy az *embodied mind* elképzelés tartja). Ha azonban az organizmus testét elevennek gondoljuk, akkor az *embodied mind* tézise trivialis. Ezzel Schmal koncepciója kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy a kötet első négy fejezete mennyiben köthető az *embodied mind* elképzeléshez. Ahogy látni fogjuk, a kötődés valóban elég gyenge.

3 Szemben Laki fenti megfogalmazásával, de összhangban Shapiro és Spauldinggal (Shapiro – Spaulding 2021, 5).

4 Ez természetesen nem érvényes Descartes összes művére. Ahogy Schmal (109–113) rámutat, a vizsgálódás kontextusa meghatározza, hogy Descartes az elme testtől való metafizikai különbségét hangsúlyozza (például a transzszubsztanciáció kérdése), vagy a kognitív működésekben az elme és test együttműködését (például a lantjátékos, aki az ujjai mozgásával emlékezik a dallamra).

Lautner Péter tanulmánya (30–44) hiánypótló Galénosz filozófiájának magyar nyelvű recepciójában. Galénosz a lélek mivoltának (metafizikai) kérdését megkerülhetőnek tartotta, hiszen orvosi vizsgálódásai szempontjából lényegtelen. *Quod animi mores* című munkájában mégis amellet áll ki, hogy a lelket leginkább valami testi keveréktől függőnek lehet tekinteni, ami képességekkel bír. Ezzel együtt a lélek vezérlő, központi részét az agyban található, és onnan az idegeken keresztül áramló *pneumához*, egy forró levegőszerű anyaghoz, vagyis testi-fizikai állapotokhoz kötötte. Így könnyen magyarázható számára a test és környezet elmére való oksági hatása. Az oksági kapcsolatról azonban elmondhatjuk, hogy nem jelenti az *embodied mind* felfogását.⁵ Németh Attila tanulmánya Senecáról (45–65) az *embodied mind* fogalmát még kevésbé érintve a halál és testi elmúlás kérdését morális kontextusban vizsgálja. A test és lélek kapcsolatának természetesen ez is egy fontos aspektusa, ahogy Laki bevezetésében olvashatjuk (19–20). Borbély Gábor eleve azzal indít, hogy „a mentális működés testi feltételeinek középkori filozófiai vizsgálata alapvetően különbözik attól, amit a kortárs filozófia »embodied mind« alatt ért” (66). Ehhez mérten az elemzett példái a test-lélek viszony metafizikai kérdésével kapcsolatosak. Olyan, a kor teológiai alapvetésének ellentmondó elméletek, amelyek szerint az individuális gondolkodó lélek testtől függ, és a testtel együtt elpusztul.

Laki izgalmas tanulmánya (77–103) tulajdonképpen ismeretelméleti témájú. Episztemológiai következményei és Galilei tudományos szemléletének átáramlása miatt mutatja be a korban újszerű Galilei-féle észleléseleméletet, mely szerint a perceptuális hitek előállítása jelentős részben testi folyamat. Az érzékelést az arisztotelianus paradigmával szembehelyezkedve⁶ az érzékelt tárgytól áramló és az érzékszervet alkotó korpuszkulák mechanikus kölcsönhatásaira redukálta. Így a valóságként érzékelhető dolgok köre leszűkül a térbeli tulajdonságokra („elsődleges minőségekre”), ami a másodlagos minőségek (szín, szag, stb.) nemlétét és az ezekre vonatkozó érzékelés szisztematikus tévességét implikálja. A tanulmányban fontos szerep jut az érzékelést kijavító instrumentumoknak (például távcső), melyek a valóság hívebb leképezését teszik lehetővé az érzékelő testnek mintegy kiterjesztéseként. Ez azonban, bár az instrumentumok újfajta érzékeléseket tesznek lehetővé, nem jelenti a kiterjesztett elme (*extended mind*) elképzelését. Ez abból is nyilvánvaló, hogy a felhozott példákban Galilei szerint az instrumentumoknak

5 Ugyanakkor az az Arisztotelész kapcsán említett nézet, hogy a vér minőségének különbsége meghatározza az élőlények fajtáinak karakterét (31), felfogható a kalibrációs tézis (i) alkalmazásának.

6 Bár nem lényegi része Laki tanulmányának az arisztotelészi elmélet hű bemutatása, érdemes ehhez az újabb szakirodalmat figyelembe venni. Egyrészt az érzékelhető forma befogadásának Sorabjitól vett (Sorabji 1974) szó szerinti olvasata (amiből Laki a sajátos érzékelés tévedhetlenségére következtet) széleskörű vitát váltott ki: például az érzékelési változást értelmezik spirituálisiként (Burnyeat 1995), sőt transzdukciónak is (Caston 2005). Másrészt Matsontól olyan tévedéseket vesz át Laki, minthogy az egész klasszikus korpuszban az érzékelést egyöntetűen testi folyamatnak tekintették, figyelmen kívül hagyva például Plótinost (lásd *Enn.* III. 6, IV. 6). De ez Arisztotelészre is csak annak figyelembevételével érvényes, hogy az élőlény teste nem független a lélektől.

a megismerésben betöltött szerepe ugyanaz, mint a kísérleti helyzeteknek: mégpedig, hogy segítségükkel speciális fizikai körülményeket kiiktatva teoretikus hipotéziseket igazoljunk. Laki tanulmánya általánosságban is megkerülni látszik az *embodied mind* problémakörét, ami abból is látható, hogy – amint Laki is jelzi (83) – Galilei számára a test arisztotelészi módon eleven.

Térjünk rá a megtestesült elme elképzelésének közvetlen előzményeire. Marosán Bence, Husserl testfelfogásának fejlődését vázolja, arra a kérdésre keresi a választ, hogyan lehet az elme halhatatlan, ha egyszer elválaszthatatlan a testtől. (122–137) Husserl korai álláspontja szerint a saját test kitüntetett módon konstituált – amennyiben viszonyítási pontként és tevékenységeinek folytonos észlelőjeként a tárgyak észlelését meghatározza, és személyes énünk része. Később oda jut el, hogy saját testünk a minden mást konstituáló szubjektivitástól elválaszthatatlan. Amennyiben tehát testünk jellege minden tapasztalás lényegi meghatározója, Husserl az *embodied mind* elképzelését előlegezi meg. Amennyiben viszont a tiszta én a kogníció testi-személyes éntől elválasztható meghatározója – még ha csak testesülésre váró sablonként is – úgy elmondhatjuk, hogy az *embodied mind* gondolata sérülni látszik Husserlnél.

Ullmann Tamás Merleau-Ponty radikális testfenomenológiájának fejlődését mutatja be (191–215), melynek célja a karteziánus test-lélek dualizmus feloldása a saját testünk megtapasztalásának valóságú leírása által. A testi észlelést prereflexív testi folyamatként leírva Merleau-Ponty arra jut, hogy test és lélek elválasztása hibás előfeltevés, helyett e két szférát ugyanazon *eleven* működés két aspektusaként kell felfogni. Ezt továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy nem egy új elméletet alkot Merleau-Ponty, hanem visszatér a (korábban látott) Descartes előtti *eleven test* felfogásához, maga is némileg megkerülve az *embodied mind* elképzelést. Ullmann vázlata a „hús ontológiájáról” nem teszi világossá, hogy egy állítólagos „még radikálisabb perspektívaaváltás”, amennyiben már a „fenomenális mező” része az észlelő, bekövetkezett-e. (208) Merleau-Ponty korábbi nézetéről ugyanis azt olvashatjuk, hogy „az észlelés [...] maga is alakítja ezt a világot” (198), tudniillik a fenomenális mezőt; és úgy tűnik Merleau-Ponty szerint az észlelés ezt nem csak kauzálisan, a cselekvésin keresztül teszi, hanem konstituálja is a világot (203), tehát része a világnak. A tanulmány egészéről, de különösen a „hús” leírásairól elmondható, hogy Merleau-Ponty eredetileg is homályos metaforáit újabb metaforákkal próbálja „megvilágítani”. Például: „A gondolkodás maga is a hús sűrűségében mozog, nem pedig az üres és időtlen térben illan, mint a testetlen angyalok”. (211) Továbbá pusztán metaforákkal tagadja, hogy a feltételezett prereflexív észlelés leírását reflexív módon (nyelvel) lehetséges csak megadni ahelyett, hogy feloldaná ezt az ellentmondást (200–201).

A pragmatizmus és Bergson elmélete egyaránt az *enaktív* elképzeléssel kapcsolható össze. Golden Dániel a szakirodalmat részletező tanulmánya (138–170) a pragmatizmus és a testi kogníció viszonyát tárja fel. Eszerint az elme működését nem lehet önmagában vizsgálni, hiszen célja és megnyilvánulási helye a világgal való interakció, a kulturális

társas érintkezéseket is magába foglaló *szituációkban* való cselekvés. Így a pragmatizmus az *enaktív* (valamint a kiterjesztett) elméletekkel rokon. Dewey elméletének azonban metafizikai üzenete is van. Nem csak arról van szó, hogy (i) az elme működését testünk „kalibrálja”, például az érzékelést a testi mozgás kontextusában, vagy (ii) munkamegosztás van elme és test között, vagy (iii) a pszichofizikai leírás hatékonyabb, mint a pusztán mentális. A pszichofizikai leírás ugyanis kikerülhetetlen, mégpedig azért, mert az elmét és az organikus testet a cselekvések különböző aspektusaiként, eszközeiként kell felfogni.

Kondor Zsuzsanna kimutatja, hogy Bergsonnál az elme működése igazodik a test és az anyagi világ sémáihoz (171–190). Így Bergson is az *enaktív* elképzeléshez áll közel, amennyiben a közvetlen (intuitív) tudat a test aktuális tapasztalatait a szellem emlékeivel a jövőre irányuló *cselekvésben* kapcsolja össze (ami a „tartamhoz” kötődik) – szemben a fogalmi gondolkodással, amely térbeli sémákkal operálva statikusságot visz a folyton változó valóságba. Maradnak azonban Bergsonnál úgymond „tisza” kogníciók, melyek már nem köthetők a testhez, hanem a szellem önálló működései.

Kékesi Balázs azt hangsúlyozza, hogy a kognitív tudomány nem képes kielégítően megragadni a megismerés középpontját, az Ént (*Self*), miáltal kitett a (neuro)nihilizmusnak (216–247). Az *embodied mind* elképzelés egyik célja éppen az, hogy egy szubsztantív Én helyett alternatív magyarázattal szolgáljon az egyes szám első személyű egységes tapasztalásra és a morális szubjektumra. A buddhizmus az Ént azért küszöböli ki, hogy a valóság állandó változásában elkerüljük a szenvedést, mely az „önmagam” tévképzetével járó vágyakból következne. Egy szubsztantív Én helyébe egy empirikus ént, a „személyt” állítják, amely egyfajta pszichofizikai tudatként, folyamatként jellemezhető, mely a test, az érzések, észlelések, motivációs erők és a tudatosság egymásra ható együtteséből áll össze. Különböző buddhista iskolák különböző státuszt tulajdonítanak e „személynek”: a nominalista fikciótól kezdve, a mentális konstrukció eredményeként létrejött jelenségen át, addig az – *enaktív* szemlélettel rokon – álláspontig, hogy testünk, elménk tartalmai és a külvilág interakcióiként folytonosan létrejövő dinamikus folyamat. Kékesi informatív tanulmányában végigkalauzol a buddhista énfelfogás gazdag hagyományán, és megvilágítja az *embodied mind* felfogásban e keleti bölceleti hagyomány inspiratív, sőt formáló szerepét.

A könyvben tárgyalt témák a lehetséges előzmények kis szeletét fedik le, ugyanakkor a filozófia egész történetéből merítenek. A közvetlen előzmények esetén láthatjuk, hogy bizonyos mértékig megelőlegezik a megtestesült elme elképzelését, de különböző metafizikai előfeltevések miatt ez többnyire részleges marad. Ilyen feltevés Husserlnél a tiszta én szerepe vagy Bergsonnál a szellemnek a testnél magasabb szintű létmódja. Ezzel szemben a Descartes előtti szerzőknél úgy tűnik, hogy a kognitív működések megtestesültségének vizsgálatával szemben egyfelől a metafizikai kérdések dominálnak, másfelől az organizmus testét elevennek tekintve náluk a megtestesültség kérdése nem is igen merül fel. A megtestesült elme kérdésének kapcsán tehát Descartes dualizmusa tényleg vízvázalóznak látszik Schmal javaslatával összhangban.

A kötet tanulmányai többnyire magas színvonalon tárgyalják témájukat. Mégis, a kiadásnak jót tett volna valamivel tudatosabb és precízebb szerkesztés. A tanulmányok tartalmi szempontból egymástól elszigetelten dolgoznak fel egy-egy szerzőt, kiaknázatlanul hagyva néhol megemlített kapcsolódásokat, például Bergson és Dewey enaktivizmusa között. Nyelvi, formai szempontból pedig például a hosszabb idézeteket érdemes lett volna egységesen blokkidézatként kezelni, vagy a fejezetek belső struktúráját, a jegyzetelés módját jobban egységesíteni, továbbá az egyes cikkekben viszonylag sok gépelési és grammatikai hiba is elkerülendő lett volna. Mindezekkel együtt a kötet örömteli hozzájárulás e kurrens elmefilozófiai és kognitív tudományos paradigma történeti párhuzamainak feltárásához.

Bibliográfia

- Burnyeat, Myles. 1995. „Is an Aristotelian Philosophy of Mind Still Credible?” In *Essays on Aristotle's de Anima*, szerk. Martha C. Nussbaum – Amelie Oksenberg Rorty, 15–26. Oxford: Clarendon Press. <https://doi.org/10.1093/019823600X.003.0003>.
- Caston, Victor. 2005. „The Spirit and the Letter: Aristotle on Perception.” In *Metaphysics, Soul and Ethics: Themes From the Work of Richard Sorabji*, szerk. Riccardo Salles, 245–320. Oxford: Oxford University Press.
- Shapiro, Lawrence – Shannon Spaulding. 2021. „Embodied Cognition.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition), szerk. Edward N. Zalta. [<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/embodied-cognition/> (2022.02.22.)]
- Sorabji, Richard. 1974. „Body and soul in Aristotle.” *Philosophy* 49: 63–88. <https://doi.org/10.1017/S0031819100047884>.